

DR. PHD TÓTH IMRE:^{*}
Egy szétszakított térség újraintegrálódásának kezdete.
Határnyitás az osztrák–magyar határon¹

Abstract

In 1988–1989 a stream of East Germans sought refugee in Hungary at the Embassy of West Germany in Budapest. The three countries taking part in the issue made different solutions to deal with the increasing problem. The East German leadership tried to call back the refugees and calm down the emigration process, but it had lost its confidence. West Germany tried to solve the problem not only on the level of consulship but extensively, in part with recognizing the status those waiting for West German citizenship and those for refugee status – without any success. In the interest of the resolution and bring the Hungarian leadership to their point of view, they tried to make use of the international organizations. However, the Hungarian leadership made efforts to stay out of the issue to get the two German states make an agreement. But there was no chance for that so Budapest gave up its quasi neutrality and tried to solve the problem opening the border by avoiding Hungary to turn into a refugee camp of the region. Besides making this ad hoc arrangement, the whole issue needed more radical crisis management, not only in Hungary.

A Német Demokratikus Köztársaság 40 éves létezésének végjátékát a keletnémet lakosság tömeges elvándorlása kísérte. 1988–89-ben NDK állampolgárok özönlöttek el a Német Szövetségi Köztársaság prágai, varsói nagykövetségét, kelet-berlini állandó képviseletét, sőt az ottani dán és amerikai nagykövetséget is. A legnagyobb menekültáradat azonban Magyarországot érte el 1989 tavaszától. Ebben komoly szerepet játszott, hogy a külvilág szemében a valóságosnál is idealizáltabb kép alakult ki a Budapesten zajló átalakulási folyamatokról. Ezt tovább színezte, hogy 1989. május 2-án megkezdődött a hidegháborús limes-rendszer felszámolása az osztrák–magyar határon, valamint, hogy Magyarország – a Varsói Szerződés államai között elsőként – 1989. március 14-én írta alá a menekültek helyzetére vonatkozó genfi egyezményt, amit rövidesen ki is hirdetett. Ennek hatásaként a Német Demokratikus Köztársaságból távozni szándékozók körében megnőtt az aggodalom a miatt, hogy a változásokat dermedt értetlenséggel figyelő kelet-berlini párt és állami vezetés drasztikusan korlátozni fogja a Magyarországra történő beutazásokat, így elvágja őket a további menekülés lehetőségétől. A helyzet megoldása azonban egyre sürgetőbbé vált. Közeledett a nyári szabadságolások vége, és nagy kérdés volt, hogy az addig Magyarországon vakációzó NDK családok közül mennyien lesznek menekültté egyik napról a másikra, ahogy a nyaralás véget ér. Az ősz beköszöntével és az időjárás várható rosszabbra fordulásával ráadásul még elodázhatatlanabb lett, hogy a helyzet nyitját megtalálják. Ehhez pedig a végső kulcs a menekültek kiengedése, a határ megnyitása volt.

A határsorompó felnyitása olyan lehetőség volt, amely legkevésbé a Német Demokratikus Köztársaság vezetése számára volt megnyugtató. Előbbi számára az ország stabilitásának, és az állami presztízs maradáinak megőrzése volt a tét. A keletnémet fővárosban ennek érde-

^{*} Egyetemi docens – Nyugat-Magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar.

¹ A dolgozat alapjául szolgáló kutatást a Nyugat-Magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézete támogatta.

kében a legkülönbébb adminisztratív korlátozások bevezetését fontolgatták. Utóbbiak közé a Magyarországra történő beutazásokkal kapcsolatos megszorítások tartoztak. Az esetleges törvénymódosítást cáfoló keletnémet nyilatkozatokból mindazonáltal nem lehetett messze-menő következtetéseket levonni tekintettel arra, hogy akadályokat egyszerű adminisztratív eszközök igénybe vételével is lehetett állítani. Bevált módszerek számított az utazások korlátozása a belügyminisztériumi engedély visszatartásával,² az ügyintézés lassításával, illetve arra hivatkozva, hogy kimerült a rendelkezésre álló forint tartalék.

Az utazási lehetőségek korlátozásától egyébiránt a keletnémet állambiztonsági szervek is óvtak. Úgy vélték ugyanis, hogy a restriktív intézkedések az „ellenséges nyugatnémet erők” malmára hajtánák a vizet, mivel ezek révén számottevően nőne a belső nyomás az NDK-n belül. A kényszerű otthonmaradásra ítélt lakosság ugyanis növekvő erővel követelné az utazási szabadság, illetve az állandó kiutazási engedélyek megadását. A társadalmi, politikai nyomás erősödése pedig egyértelműen az NSZK érdekeit szolgálná. A Stasi éppen ezért célravezetőbbnek tartotta, hogy – együttműködve a bel- és igazságügyi minisztériummal – erősítsék meg a megelőző munkát, és hatékonyabban derítsék fel, illetve akadályozzák meg a szocialista országokon keresztül tervezett meneküléseket. E mellett javasolták a Magyarországról kiutasított állampolgárok fokozott ellenőrzését, beleértve azt is, hogy akadályozzák meg ezek újbóli kiutazását az országból.

Egyáltalán nem szolgálták azonban az NDK érdekeit azok a megoldások, amelyek probléma rendezését jogi, nemzetközi jogi normák illetve szabályozások révén igyekeztek elérni. Ezek elfogadásában ráadásul a magyar fél sem bizonyult konstruktív partnernek. A modus vivendi megtalálását hátráltatta az is, hogy hiányoztak a problémakezelés nemzetközi jogi referenciái. Az egyik lehetséges kiutat az jelentette volna, hogy a keletnémetek Magyarországon NSZK útlevelet kapnak, mellyel „legálisan” átléphetnék a határt. Bonn az 1913-as Birodalmi és Állampolgársági Törvény és a nyugatnémet alkotmány értelmében meghagyta az össznémetiségért viselt felelősség elvét, ezzel biztosítva a Szövetségi Köztársaság diplomáciai védelmét a keletnémet állampolgárok felett. A szabályozás a német egységkoncepció részeként maradt érvényben, és lehetőséget kínált valamennyi, azt igénylő németnek az NSZK állampolgárság megszerzésére. A nyugatnémet diplomácia 1989-ben ennek az elgondolásnak a magyar elismertetésére tett kísérletet, sikertelenül. A Bem téri vezetés szerint minden külföldi állampolgár csak azzal az úti okmánnyal távozhatott az országból, amellyel oda belépett, ezért nem tekintette megoldásnak, hogy az állampolgárság elismerésével húzzák ki a kérdés méregfogát.

Az előbbieket mellett a másik gondot az jelentette, hogy a magyar kormány nem volt hajlandó menekültként kezelni a keletnémet állampolgárokat. Jóllehet Bonn igyekezett mindent megtenni annak érdekében, hogy bevonja őket az ENSZ menekültügyi megállapodása által védett személyek körébe, ez kevés eredményt hozott. Szűkebb értelemben az tartozott az egyezmény oltalma alá, aki vallási, faji, nemzeti hovatartozása vagy politikai meggyőződése miatt volt kénytelen elhagyni a hazáját.³ Az előbbi kategóriákba az NDK-ból menekülők valóban nem voltak besorolhatók. A politikai üldözés tényét pedig nem lehetett egyértelműen levezetni az anyaország társadalmi és politikai berendezkedéséből. A politikai okok miatt biztosított menedék megadásával a magyar kormány rendkívül kényes helyzetbe hozta volna magát a többi szocialista ország, elsősorban persze az NDK előtt. A ma-

² A keletnémet turisták magyarországi tartózkodásuk idejére elvileg nem voltak kötelesek vízumot igényelni, ám rendelkezniük kellett a belügyminisztérium által kiállított dokumentummal (Reiseanlage für visafreien Reiseverkehr), mely 30 napig tartó kiutazást tett lehetővé.

³ Természetesen az elvándorlásnak ennél jóval változatosabb, ám a befogadó országok által megkérdőjelezett okai is lehetnek, a helyi konfliktusoktól, a klímaváltozáson át a gazdasági nyomásig.

gyar fél álláspontja szerint az utazási szabadság megvonása minden szempontból jogellenes magatartás az állam részéről, ám semmiképpen nem tekinthető politikai üldözésnek. Ráadásul a keletnémetek Magyarországot csupán tranzitországnak tekintették, ami a menekültstátusz megadását kétségkívül nehezítette.

Vitatott kérdés volt az is, vajon kezelhető-e kollektív módon az NDK-ból érkező állampolgárok ügye, vagy a menekült státuszt csupán egyéni elbírálást követően ismerhetik el a hatóságok. Jean Pierre Hocké, az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (UNHCR) vezetője mindenesetre ez utóbbi megoldás mellett foglalt állást, hozzátéve, hogy a menedékjog megadása csak a személyes meghallgatást követően lehetséges. Ez volt járható út a magyar vezetés számára is, ha el akarta kerülni, hogy az ország a régió menekülttáborává váljon. A kérelmek elbírálását ezért – amennyire ez egyáltalán lehetséges volt – igyekeztek elkülönülten kezelni a származási ország politikai helyzetétől.

A nyugatnémet diplomácia itteni képviselői egyre türelmetlenebbül és növekvő nemtetszéssel figyelték a magyar fél viselkedését. Véleményük szerint a Német-kormány megsérti az egyezmény rendelkezéseit. Ennek tetejében ráadásul úgy ítélték meg, hogy – jóllehet a konvenció 3. cikkelye szerint a menekültet, tekintet nélkül származási helyére egyazon elbírálás szerint kell kezelni – a Romániából érkezők kedvezőbb bánásmódban részesülnek Magyarországon. Esetükben, a „legnagyobb kedvezmény elve” alapján jártak el a hatóságok, és sokkal türelmesebb álláspontot foglaltak el az engedély nélküli magyarországi tartózkodást és a továbbutazást illetően egyaránt. A követség erre úgy a magyar külügyminisztérium, mind az igazságügyi minisztérium, és a legfelsőbb ügyészség figyelmét is többször felhívta, értésükre adva, hogy az NDK áttelepülni vágyó állampolgárai a „Szövetségi Köztársaság „erdélyi menekültjei”.

A szövetségi kormány természetesen tisztában volt vele, hogy az egész migrációs kérdés rendkívül kényesen érinti Magyarországot, ezért az ügyet a legnagyobb körültekintéssel és tapintattal igyekezett kezelni. A külügyminisztérium több megoldással is próbálkozott a megoldás kikényszerítésére. A határozott fellépést conciliáns megoldásokkal kombinálták. Hajlandóak voltak arra is, hogy politikai impulzusokkal sürgessék a magyar vezetés lépéseit. A simulékonyabb közeledésmód részeként helyzetük kilátásba az NSZK és Magyarország közötti vízumkényszer eltörlését, amit-magyar részről már-többször kértek a Bonni vezetéstől. A megoldás abból a szempontból is előnyösnek látszott, hogy a magyar hatóságok így nem hivatkozhattak arra, hogy a nagykövetség által kiállított útlevelel rendelkező keletnémetek kiengedését érvényes beutazási vízum hiányában tagadják meg.⁴

Létezett több más forgatókönyv is, amelyek ismertetésére e helyütt nem térhetünk ki. Csak jelezzük, hogy volt olyan „megoldás” is, mely – jóllehet sokkal kevésbé volt hivatalos – pragmatikusabbnak látszott minden addigi elképzelésnél. Azt is hozzátehetjük azonban, hogy a budapesti vezetés feltehetően épp a látszat megóvása érdekében volt hajlandó a vázolt scenárió keresztülvitelére. Az ENSZ megbízottaknak magyar részről többször jelezték, hogy a követségi menekültek minden formalitás mellőzésével, kisebb csoportokban távozhatnak a zöld határon át.⁵ A magyar hatóságok ez esetben félrefordítanák a fejüket. Tulajdonképpen ennek próbája történt meg Sopron mellett 1989. augusztus 19-én, az ún. Páneurópai Pikniken.

Mindennek azonban egyre kevesebb jelentősége volt, hiszen augusztus 25-én a Bonn melletti gymnich kastélyban szigorúan titkos tárgyalások zajlottak a német kancellár és

⁴ Az ügy azért ennél bonyolultabb volt. A menekültek frissen kiállított útleveleiből így is hiányzott volna a beutazáskor használt bélyegző.

⁵ Ezzel tulajdonképpen egybevágó esemény zajlott 1989. augusztus 19-én a Sopron melletti határszakaszon.

magyar miniszterelnök, valamint a két külügyminiszter között. Németh Miklós itt állítólag ígéretet tett arra, hogy a menekülteket szeptember 11-én, még a CDU brémai pártkongresszusa előtt, Ausztrián kiengedi az országból. A menekültkérdés magyar kezelését – a válságmenedzselés praktikus szükségessége mellett – a hazai külpolitika európai tranzíciója, illetve az ország hagyományos geopolitikai orientációinak újjáéledése határozza meg. Az ajánlattételben fontos – részben a tágabb előzményekhez sorolható indíték volt – a szocialista tömb referencia országaként betöltött diplomáciai szerep és aktivitás, valamint a külpolitikai imázs-teremtés. Egyáltalán nem elhanyagolható a magyar külgazdaság orientációja, illetve a külső adósságok kezelésének cselekvéskényszere.

A gymnichi megállapodás és a tervezett evakuálás között a magyar kormány megpróbálta a menekült kérdés miatt ingerült keletnémet vezetést tárgyalásokkal lecsillapítani. Miután azonban világos volt, hogy Kelet-Berlin nem mutat hajlandóságot a válság konstruktív megoldására, vagy ha mégis, annak betartása igen nehezen ellenőrizhető, a magyar fél „saját hatáskörében” szándékozott lépni az ügy rendezése érdekében. A magyar külügyminisztérium szeptember 8-án jegyzéket intézett az NDK Külügyminisztériumához, amelyben közölte, hogy átmenetileg hatályon kívül helyezi a kölcsönös vízummentesség-ről szóló 1969. évi szerződés 6. és 8. pontját, mely meggátolta, hogy egymás állampolgárai megfelelő engedély nélkül harmadik országba továbbutazhassanak, illetve előírta, hogy – a törvény megsértése után – kiutasítsák őket a vendéglátó országból. A bejelentéssel a magyar kormány gyakorlatilag a keletnémet menekültek szabad távozásáról szóló döntését közölte az NDK illetékes szerveivel. A magyar kormány minden tiltakozás ellenére szeptember 11-én megnyitotta az osztrák-magyar és a jugoszláv-magyar határt, amelyen keresztül a keletnémet menekültek akadálytalanul távozhattak a szomszéd országokba (elsősorban persze Ausztriába), majd onnan tovább Nyugat-Németországba.

A Német Demokratikus Köztársaság hivatalos hírügynöksége, az ADN éles hangú közleményben ítélte el a magyar kormány lépését. A nemzetközi életben példa nélkülinek titulált eljárást a szuverén keletnémet állam belügyeibe való beavatkozásként értékelték. A nyilatkozat szerint az NDK, mint a béke és a szocializmus védőbástyája változatlanul és megingathatatlanul kitart a szocialista társadalmi berendezkedés, valamint a Szovjetunióhoz és a többi szocialista országhoz fűződő baráti és szövetségesi kapcsolatok mellett. Hasonlóan erőlyes hangnemből ítélte el Magyarországot Oskar Fischer is a moszkvai külügyminisztérium európai szocialista országok részlegének vezetője, G. N. Gorinovic előtt még a határnyitást megelőzően. A külügyminiszter az NDK megingatásának kísérletéről beszélt és azt az egész szocializmus ellen intézett szisztematikus támadásként értékelte, nem hallgatva el egyes szocialista országok – elsősorban persze Magyarország – ebben vitt szerepét. Ami a Szovjetuniót illeti, Fischer többször előterjesztett kérését, hogy Magyarország meggyőzése érdekében hívják össze a Varsói Szerződés rendkívüli ülését, Ivan Aboimov szovjet külügyminiszter-helyettes, majd az SZKP főtitkára is elhárította. A Brezsnyev doktrínával szakító Mihail Gorbacsov szerint elmúlt az ideje annak, hogy a hivatalos irányvonaltól eltérőket a többség nyomásával térítsék vissza a helyes útra.

A kelet-német külügyi vezetés mindazonáltal más, a gorbacsovi politikától eltérő szignálokat is észlelt szovjet diplomaták részéről. Vjacseszláv Kocsemaszov kelet-berlini szovjet nagykövet részletesen informálta Fischert azokról a próbálkozásokról, amelyeket budapesti és bonni kollégái tettek annak érdekében, hogy a nyugat-német és magyar felet jobb belátásra bírják. Még a határnyitást megelőzően találkozott egymással Gerhard Neugebauer külügyminiszter-helyettes és az Aboimovhoz⁶ képest konzervatívabb irányvo-

⁶ Ivan Aboimov több megnyilvánulásában hirdette az európai szocialista országokkal fenntartott kapcsolatok „demokratizálásának” szükségességét.

nalat képviselő Gorinovics is. Utóbbi nyíltan kijelentette, hogy szovjet részről nem a prágai, vagy a berlini követségi fejlemények miatt aggódnak, sokkal inkább a magyarországi problémák kötik le a figyelmüket. Gorinovics, aki szerint az NDK fennállásának 40. évfordulója különleges jelentőséget kölcsönöz a kérdésnek, tájékoztatást kért Neugebauerától a Magyarország felé irányuló utasforgalom jövőjéről. A külügyminiszter-helyettes nem tudott kiforrott elképzelésekkel előállni, csak azt igyekezett megértetni tárgyalópartnerével, hogy miért nem időszerű a magyarországi beutazások korlátozása. A szovjet diplomata tájékoztatása szerint Moszkvában megvizsgálják, hogy a Szovjetunió és az NDK milyen intézkedésekkel tudná az akaratát érvényesíteni az NSZK-val szemben. Fischer Gorinovics kelet-berlini misszióját a Szovjetunió szolidaritásának jeleként fogta föl, ami jelentősen növelte magabiztosságát a kialakult diplomáciai feszültség kezelése során. A kelet-berlini vezetés intranszignens magatartását Kocsemaszov követ további információi is erősítették. Ezek szerint a bonni szovjet képviselő vezetője azonnali tárgyalásokat kezdeményezett Genscher külügyminiszterrel, illetve a kancellári hivatal irányítójával, hogy követelje a Német Demokratikus Köztársaság elleni kampány befejezését. Feladatul kapta továbbá, hogy felhívja a német vezetés figyelmét: az NDK szuverenitásának megsértése az európai stabilitásra nézve is súlyos következményekkel jár, és káros hatásai lesznek a szovjet-nyugatnémet kapcsolatokra. Kocsemaszov azt is kilátásba helyezte, hogy egyidejűleg budapesti kollégája kapcsolatba lép a magyar illetékesekkel, hogy kifejezze aggodalmát a történésekkel kapcsolatban és felszólítsa őket: dolgozzanak ki az NDK-nak és az NSZK-nak egyaránt elfogadható alternatívát a helyzet megoldására. A szovjet nagykövet biztosította tárgyalópartnerét, hogy minden rendelkezésére álló eszközzel támogatni fogja Berlint a kérdésben, mely minden más problémához képest elsőrendű fontosságot élvez.

A szovjet külpolitikai double speech alapján nem lehet csodálkozni, hogy a dezorientált és realitásérzékét veszített keletnémet diplomácia szeptember 11. utáni állásfoglalásaiban nagyjából az előzőkhöz hasonló hajthatatlan felfogás tükröződött.⁷

A Kelet-Berlinnel egyeztető magyar tárgyalók kifejtették, hogy a jelenlegi ex lex állapot nem tartható sokáig, ám nem mutattak hajlandóságot a status quo ante visszaállítására. Magyar külügyi orákulumok ugyanakkor tartottak a válságból, illetve az egész magyar kül- és belpolitika helyzetből adódó elszigetelődéstől. A határnyitás idején a romániai menekültkérdés, illetve a bős-nagyvarosi probléma miatt amúgy is feszültséggel terhelt magyar-román és magyar-csehszlovák kapcsolatokat az újabb magyar „szerződésesség” tovább éllezte. Magyarország a szeptember 10-i döntést követően érezhetően defenzívába szorult saját szövetségi környezetében. Idehaza ráadásul a miatt aggályok merültek fel, hogy az elkövetkezendő időkben az NDK-n belüli fejlemények elvonják Bonn figyelmét a magyarországi változásokról, ami az ország külkapcsolatait igen érzékenyen érintette volna.

Horváth István bonni nagykövet szeptember 19-én hasonló aggodalmaktól vezérelve tájékoztatta a kancellári hivatalban Rudolf Seiterst Magyarország helyzetéről. Kijelentette, hogy hazájának nem áll szándékában újra lezárni a határt. A konzervatív szocialista országok ellenkezése miatt mindazonáltal nem egyszerű kitarítani ezen álláspont mellett. A magyarországi reformfolyamatok kibontakozása nem feltétlenül érdeke a nyugati államoknak, beleértve az Egyesült Államokat is, mivel ezek nem kívánnak komoly változást a kelet-nyugati statusz quóban. Ráadásul a jelenlegi magyar politikai változások nyomán a szomszédos országok körében – minden szövetségi viszony ellenére – a kisanant újjáéledésének és magyarellenességnek a jelei mutatkoznak. Ebben a helyzetben Magyarország magára maradhat. Ezt elkerülendő számítanak az NSZK támogatására. A kialakult helyzetben kiemelkedően fontos lenne egy magyarországi kancellári látogatás mielőbbi lebonyolítására – folytatta

⁷ Konceptióvázlat a magyar féllel folytatandó tárgyalások témáit illetően.

Horváth. Seiters igyekezett megnyugtatni beszélgetőpartnerét, hogy a Szövetségi Kormány megadja a lehető legnagyobb támogatást Magyarországnak mind bilaterális mind a nemzetközi kapcsolatok alakítása során. A német politikus megértően nyilatkozott a kancellári látogatás fontosságát illetően is. A német kormány mindenestre 500 millió márka erejéig hitelgaranciát vállalt Budapest kölcsönfelvételére, mellyel 1 milliárd márkás hitelkeret nyílt meg a magyar kormány előtt. Helmut Kohl kancellár már másnap előhozakodott a Magyarországnak nyújtandó áthidaló kölcsön kérdésével az Európai Unió Bizottságának elnöke, Jaques Delors előtt is. Október 23-án a Bush elnökkel folytatott telefonbeszélgetése során az amerikai elnöknek szintén megerősítette, hogy Németország minden segítséget kész megadni Magyarországnak illetve a magyar kormánynak a közeljövőben. A gazdasági jellegű segítségnyújtás során ügyelni kellett arra, hogy Bonn és Budapest távol tartsa magától az NDK által többször hangoztatott szervezett emberkereskedelem vádját. Nem véletlen, hogy Genscher külügyminiszter az elektronikus és írott sajtóban azonnal visszautasította az erre vonatkozó vádakot. A nyugatnémet támogatásnak másfelől látványos gesztusokkal is igyekeztek jelét adni. Genscher még szeptember 27-én vetette fel Horn Gyulának New Yorkban: szívesen utazna Budapestre, hogy személyesen fejezze ki köszönését Magyarországnak. A tervezett látogatással igyekezett a magyarországi reformkurzust is pártfogásába venni.

Az elszigeteltség ilyen körülmények közepette egyre inkább az NDK-t fenyegette és egyre kevésbé Magyarországot. Október 4-én a magyar külügyminisztérium konzuli osztályának vezetője határozott és a korábbi óvatos kijelentésekre alig emlékeztető tervezetet tett le a kelet-berlini külügyminisztérium asztalára. Ennek kiindulópontja az volt, hogy az osztrák–magyar határ megnyitásáról szóló döntés visszavonása többé már nem lehetséges. Ez a politika érlelte meg a keletnémet állampolgárok utazási szabadságát korlátozó rendszabályok feloldását és a berlini fal november 9-i leomlását. Az átalakulás innentől kezdve irreverzibilis folyamattá vált, az NDK létező szocializmusa alig néhány héttel élte csak túl a határátkelők megnyitását.

Irodalomjegyzék

1989. évi 15. törvényerejű rendelet a menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi július hó 28. napján elfogadott egyezmény, valamint a menekültek helyzetére vonatkozóan az 1967. évi január hó 31. napján létrejött jegyzőkönyv kihirdetéséről.
- Alexander Amot, az NSZK budapesti nagykövete jelentése, 1989. május 17. Politisches Archiv des Auswärtigen A miniszteri kabinetiroda vezetője, Frank Elbe feljegyzése Horn és Genscher megbeszéléseiről. New York, 1989. szeptember 27. PA AA 139.939E. 139 214-321.11. Ung.
- A külügyi államtitkár átírata Hans Neusel belügyminisztérium államtitkárnak, Bonn, 1989. augusztus 7. PA AA 214. 139.946E. 214-366. Ung.Amtes (PA AA) B85. Nr. 2338E. 513-542-15/3.
- Feljegyzés Bernhard Neugebauer és G. N. Gorinovic tárgyalásairól, 1989. szeptember 3. PA AA MfAA-Teil 3. Band ZR 469/09.
- Feljegyzés Oskar Fischer és G. N. Gorinovic tárgyalásairól, 1989. szeptember 4. PA AA MfAA-Teil 3. Band ZR 469/09. Grenzüberschreitender Reiseverkehr. 1989. augusztus–szeptember.
- Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1989. szeptember 11., 12.
- Hinweise zum verstärkten Missbrauch des Territoriums der Ungarischen Volksrepublik durch Bürger der DDR zum Verlassen der DDR sowie zum Reiseverkehr nach der UVR. Ministerium für Staatsicherheit (MfS) Zentrale Auswertungs- und Informationsgruppe, Berlin, 1989. július 14. Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, Zentralarchiv, ZAIG 5352, Blatt 124-134.
- Kocsemaszov és Fischer tárgyalása, 1989. szeptember 5. PA AA MfAA-Teil 3. Band ZR 469/09.
- Kohl kancellár levele Németh Miklós miniszterelnökhöz. Bonn, 1989. október 4., feljegyzés Kohl és Delors megbeszéléséről, 1989. október 5., valamint Kohl és Bush telefonbeszélgetése, 1989. október 23-án. *Akten* 2005. Nr. 57–58. 442–459. o.

- Manfred Görtemaker: Die Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zum Gegenwart. München, Beck, 1999. 726. ill. Feljegyzés Oskar Fischer és G. N. Gorinovic tárgyalásairól, 1989. szeptember 4. PA AA MfAA-Teil 3. Band ZR 469/09.NSZK budapesti nagykövetség jelentése, 1989. július 10. PA AA 214. 139.946E. 214–366. Ung.
- Póti László (1999): A szovjet Kelet-Európa politika a gorbacsovi korszakban 1985–1991. PhD. Értekezés. Kézirat, Budapest, 1999. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/136/01/poti_laszlo.pdf.
- Rudolf Seiters és Horváth István nagykövet megbeszélése, Bonn, 1989. szeptember 19. Deutsche Einheit. Sonderedition aus den Akten 1998. des Bundeskanzleramtes 1998/90. Dokumente zur Deutschlandpolitik. Szerk: Hanns Jürgen Küsters, Daniel Hofmann. Oldenbourg, München, 2005. 1998. Nr. 41. 405–407.
- Távíratí jelentés (Citissime nachts) Genf, 1989. augusztus 16. PA AA B85. Nr. 2340. 513-542-15/3.